

اشاره

مقاله ذیل نوشته روائشاد حجت الاسلام والمسلمین علی موحدی ساوجی است. ایشان از اولین دوستان و همکاران بنیاد نهج البلاغه بودند که با اخلاص و ارادت خاص به مولای متقیان امیر مؤمنان علی علیه السلام کار علمی خود را شروع کرده و بنیاد در طول چند سال از همکاری‌ها و همیاری‌های آن مرحوم بهره‌ور بوده است.

این مقاله برای کسانی نگاشته شده که مایلند سرگذشت اجمالی نهج البلاغه و سیر هزارساله آن را بدانند و در فضای علمی، معنوی و تاریخی آن قرار گیرند و باگرد آورنده آن، مرحوم علامه شریف رضی رحمته الله علیه آشنا شوند. این مقاله در عین سادگی و روانی، نسبت به هدف مورد نظر بسیار جالب و جامع است و دورنمای زیبا و کاملی از این کتاب ارزشمند را به تماشا می‌گذارد.

ان‌شاءالله روح آن عزیز سفر کرده با مولایش محشور و همواره یاد و نامش در صحیفه نورانی شیعیان و خدمتگزاران آستان علوی زنده و جاودانه باد.

بنیاد نهج البلاغه

سخنان امام علی علیه السلام

علی بن ابی طالب علیه السلام نمونه عالی اسلام، و جلوه پرفروغ ایمان و تقوی، و قرآن ناطق است. رهبری است که جهان با نامش آشنا است. اعمال و خصال برجسته او، در حقیقت نمایشگر قرآن و سنت است. سخنانش، روشنگری است که پرده از روی این حقیقت برمی‌دارد و خطوط و

سیرت جواد
ابن ابی طالب
علی علیه السلام

حجت الاسلام والمسلمین
علی موحدی ساوجی

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

نقشهای آن را روشن می‌سازد.

گفتار علی علیه السلام چون از حقیقت و دانشی بیکران سرچشمه می‌گرفت و پس از کلام خدا - قرآن - و سخن پیامبر، برترین سخن بود، عالی‌ترین و بهترین اثر را در جانها می‌گذاشته و مانند قرآن مورد توجه همگان قرار می‌گرفته است و با حفظ و ضبط و آموزش و اقتباس در میان مسلمانان راه جاودانگی را می‌پیموده است. بلندی و اوج سخن علی علیه السلام نه تنها دوستان و شیعیان را به تحسین و تجلیل واداشته است بلکه دشمنان را هم مجذوب خود ساخته تا آنجا که معاویه می‌گوید: «جز پیامبر هیچکس بهتر از علی سخن ایراد نکرده است.»^(۱)

و علی علیه السلام بود که در فراز و نشیب زندگی و در گرما گرم جنگ، و آرامش صلح و بر فراز منبر روحهای افسرده را صیقل می‌زد و در همه حال مقاصد عالی خود را به بهترین وجه بیان می‌کرد.^(۲)

از عبدالحمید «کاتب» - سخنور و نویسنده نامی و چیره‌دست عرب که از جوانی در بلاغت و ادبیت شهره گشت و نویسنده آخرین خلیفه اموی بود - پرسیدند چگونه بدین مرتبه رسیدی؟ در پاسخ گفت:

«من هفتاد خطبه از خطبه‌های علی علیه السلام را حفظ کردم و همین در وجود من به منبع جوشانی از علم و ادب مبدل شد»^(۳) و همچنین «ابن مقفع» بلاغت و ادبیت را از کلمات علی علیه السلام آموخت.^(۴)

و نیز «ابن نباته» خطیب معروف مصری

متوفای (۳۷۴ هـ) گفته:

«من با فرا گرفتن و حفظ صد فصل از پنندهای علی علیه السلام گنجینه دانشی اندوخته‌ام که انفاق و دهش بر آن می‌افزاید.»^(۵)

نگاهی به نهج البلاغه

«نهج البلاغه»^(۶) نامی است که عالم و ادیب نامی اسلام «سید رضی» آن را برای گزیده‌ای از خطبه‌ها، نامه‌ها، و حکمتهای امام علی علیه السلام انتخاب کرد.

تألیف این کتاب در ماه رجب ۴۰۰ هـ به پایان رسیده است، شامل ۲۳۷ خطبه، ۷۹ نامه و ۴۸۰ کلمه کوتاه و آموزنده است.

از نخستین زمانی که نسخه‌های این کتاب به وسیله «سید رضی» در جامعه علم و ادب راه یافت و با استقبال کم‌نظیری روبرو گردید و شگفتی همگان را برانگیخت و در کرسیهای تدریس مورد بحث و آموزش اندیشمندان قرار گرفت.

استقبال بی‌مانند، از «نهج البلاغه» به خاطر مزایا و زیبایی‌های لفظی و معنوی و جامعیت و سبک محکمی است که در آن به روشنی مشاهده می‌شود، و این کتاب را از حیث «نثر زیبای عربی» نیز در مقام برتر و «درجه اول» قرار می‌دهد.^(۷)

علی علیه السلام در گفتار خود، دانش، سیاست و معنویت را با فصاحت و بلاغت و گزیده‌گویی در هم آمیخته است به طوری که هر کس «نهج البلاغه» را بخواند و با ادبیات عربی آشنا

باشد، به روشنی این حقیقت را درک می‌کند.

نمونه‌ای از گفتار دانشمندان دربارهٔ نهج البلاغه

۱- استاد شیخ محمد عبده می‌گوید: «نهج البلاغه با مطالبی که در بردارد می‌تواند هدفهای هر نویسنده و گوینده‌ای را تأمین کند. در این کتاب: ترغیب، تنفر، سیاست، جدل، اصول تمدن، حقوق متقابل اجتماع و رهبر، قوانین عدالت، پند و نصیحت وجود دارد و هیچ اندیشه و خواسته‌ای بر دل انسان نمی‌گذرد جز آنکه بهتر و کاملترش در این کتاب یافت می‌شود.»^(۸)

۲- استاد محمد حسن نائل المرصفی گوید: «نهج البلاغه برهانی است روشن بر اینکه علی علیه السلام بهترین نمونه زنده روشنایی و دانش و هدایت و فصاحت و معجزه قرآنی است. در این کتاب برای علی علیه السلام دلائل و نشانه‌هایی از دانش وسیع و سیاست صحیح و موعظه‌های روشنگر، به چشم می‌خورد که نظیر آن را در آثار هیچیک از دانشمندان بزرگ و فیلسوفان نابغه نمی‌توان دید.

علی علیه السلام در این کتاب، در ژرفای دانش و دین و سیاست فرورفته و در تمام مسائل آن، نمونه‌ای آشکار بیرون آمده است...»^(۹)

۳- شیخ ناصیف یازجی به فرزندش ابراهیم سفارش می‌کند که: «هرگاه خواستی در دانش و ادب و انشاء و نگارش بر دیگران تفوق جویی حتماً «قرآن» و «نهج البلاغه» را از برکن.»^(۱۰)

۴- دکتر زکی مبارک می‌گوید: «من معتقدم، اندیشه و نظر در «نهج البلاغه» شهامت و مردانگی عظمت روح به انسان می‌دهد، زیرا این کتاب از روح بزرگ و نیرومندی صادر گشته که با همه مشکلات همچون شیر پهلادین اراده، روبرو گردیده است.»^(۱۱)

۵- استاد امین نخله گوید: «هر کس بخواند روح تشنه خود را از سخن علی علیه السلام سیراب سازد باید به «نهج البلاغه» روی آورد و آن را با دقت صفحه به صفحه بخواند و گام نهادن در پرتو نهج البلاغه را فرا گیرد.»^(۱۲)

۶- محمد امین النواوی در این زمینه بیانی دارد که فشرده‌اش این است: «علی علیه السلام تمام قرآن را حفظ داشت و بر اسرار آن آگاه بود و قرآن با خون و گوشتش آمیخته بود. خواننده می‌تواند این مطلب را در «نهج البلاغه» ببیند و مقدار بهره‌وری علی را از قرآن لمس کند. قرآن نیز هر انسانی را از حیث پرورش و تهذیب کفایت می‌نماید و تأثیرش به حدی است که «الکَن زبان» را سخنوری فصیح و افسونگر می‌سازد تا چه رسد به مثل علی علیه السلام با آن کمال و استعداد که روح خود را پاک ساخته و پشت پا به دنیا زده آئینش را از هر شائبه‌ای خالص کرده باشد.

پس تردیدی نیست که علی علیه السلام در اثر دریافت پرتوهای قرآنی، چشمه‌های دانش و حکمت از منبع جوشان دلش بر زبانش جاری می‌گردد.

علی علیه السلام در خطبه‌هایش، روشی تازه و

راهی نو و دریایی بزرگ از مباحث توحید، خداشناسی و فلسفه عالی الهی پیش روی دانشمندان ربانی می‌نهد که برای هیچکس جز پیامبر اسلام سابقه نداشته است.

او در زمینه اسرار جهان آفرینش، روحيات مردم و جامعه‌شناسی، راه‌های پیشروی و عقب‌نشینی شیطان، دنیا و گرفتاری‌های آن، آغاز آفرینش، مرگ، زمین و آسمان، فرشتگان و فرشته مرگ، سخن نغزگفته است. آنحضرت در خطبه‌های خود، وارد میدان سیاست گشته و پیرامون بیعت، پیمان بستن، وفاداری، انتخاب فرد اصلح... حقایق را بیان کرده و یاوران حق را مورد توجه قرار داده و مردم را به جهاد دعوت نموده و با منطقی کوبنده و همه‌جانبه، مخالفین را تعقیب و محکوم کرده است.

و نیز او از امتیاز دیگری برخوردار بود که بغیر از «رسول خدا» هیچکس از آن بهره‌ور نبود، و آن پیشگویی‌های وی است درباره آینده امت اسلامی و بعضی از فرقه‌های آن چون «خوارج» و دیگران، خبر دادن از حادثه «صاحب الزنج».

آنحضرت از طب و تشریح و توصیف ویژگی‌های حیوانات مانند خفاش و طاووس و نیز از انسان و اسرار و شگفتی‌های نهفته او، به گونه‌ای سخن گفته که برای مردم آن عصر و تمامی زمانها تازگی دارد.

و همچنین نامه‌هایی که آنحضرت به شریح قاضی، معاویه و نمایندگان خود نگاشته و سفارشی که به فرزندش امام حسن علیه السلام در

بازگشت از «صفین» نموده، بهترین نمایشگر اطلاعات عمیق او در مسائل دینی، سیاسی، علمی و اجتماعی می‌باشد.

آری آنحضرت پس از تشریح آن موضوعات بنا عبارتهای صحیح و روشن، ارزشهای عالی انسانی را در برابر همه به نمایش در آورده و برنامه اصیل و صحیح اسلامی را برای نیل به هدفهای کامل زندگی نشان داده است.

زیبایی عبارات نهج البلاغه از حیث ترکیب لفظی و سبک ادبی این امتیازات را دارد:

۱- در انواع کلمات: مفرد، جمع، مذکر، مؤنث، حقیقت و مجاز سرمایه‌ای غنی برای فرهنگ الفاظ عربی است.

۲- مجازها و کنایه‌ها در قالبهای جالب و نوینی آمده است.

۳- ادیاجاز و اطناب ^(۱۳) در جای متناسب خود به کار رفته است و ما این مطلب را در خطبه‌ها و نامه‌های طولانی و گاه متوسط یا کوتاه آنحضرت به روشنی مشاهده می‌کنیم.

۴- محسنات و نوآوریهای لفظی از جناس تا ترصیع و قلب و عکس ^(۱۴).

۵- آهنگ طبیعی و جالب عبارات که اهل فن بخوبی آن را احساس می‌کنند، و حتی شنوندگان هنگامی که از سخنوران مذهبی خطبه‌های «نهج البلاغه» را می‌شنوند حال و هیجانی به آنها دست می‌دهد.

در پایان به گفتار امام یحیی یمنی نویسنده کتاب «الطراز» اشاره می‌کنیم:

«از معانی گوارا و شیوای سخن او - علی علیه السلام»
 - هر خطیبی سیراب شده و به سبک کلام وی هر
 واعظ گویایی لباس سخنوری پوشیده زیرا
 علی علیه السلام و رودگاه بلاغت و زادگاه آن و ابر پر بار
 فصاحت است و خود آنحضرت فرموده:

«ما فرمانروایان کشور سخنییم و درخت
 سخنوری در وجود ما ریشه کرده و شاخه‌ها
 آورده است.»

و «جاحظ» امیر سخن در برابر سخنان
 علی علیه السلام اینچنین اظهار ناتوانی کرده، می‌گوید:
 «بعد از قرآن و سخنان پیامبر هر کلام و خطبه و
 مقاله‌ای را که خواندم و شنیدم توانستم با آن
 رقابت کنم و بهتر از آن یا مانندش را بیآورم مگر
 کلمات امیرالمؤمنین علی علیه السلام که هر چه
 کوشیدم توانایی رقابت با آن را در خود
 نیافتم.» (۱۵)

سید رضی کیست؟

ابوالحسن محمدبن حسین ملقب به «شریف
 رضی» و معروف به «سیدرضی» جد پنجمش
 امام هفتم «موسی بن جعفر علیه السلام» است. وی در
 سال «۳۵۹» قمری متولد شد و ششم محرم سال
 «۴۰۶» درگذشت.

از کودکی به تحصیل دانش پرداخت و با
 جدیت و پیگیری و هوش سرشار در فهم دانش
 و شعر و ادب بر دیگران پیشی گرفت.

در زمینه بررسی و تحقیق امتیاز و اعجاز
 قرآن، کتاب بی‌ظنری بنام «حقایق التأویل»
 نوشت و در بررسی و تشریح سخنان «پیامبر» و

انواع استعاره و مجاز و نکات جالبی که در
 کلمات آنحضرت دیده می‌شد، کتابی به نام
 «المجازات النبویة» تألیف نمود که شامل «۳۶۱»
 حدیث از احادیث رسول گرامی اسلام می‌باشد.
 و نیز از میان سخنان علی علیه السلام آنچه را که
 دارای جنبه‌های جالب لفظی و معنوی بود و از
 حیث «بلاغت» مقام والاتری داشت برگزید و
 آنها را بر سه محور: خطبه‌ها، نامه‌ها، کلمات
 قصار قرار داد و آن را «نهج البلاغه» نامید.

و همچنین در زمینه شعر، سید رضی بهترین
 شاعر «قریش» بود و طایفه قریش در شعر و
 شاعری از تمام افراد عرب برترند، پس او بهترین
 شاعر عرب است.

علاوه بر اینکه شعر «رضی» از نظر «عفت
 کلام» و هدفداری بر دیگر اشعار دوره او امتیاز
 دارد، وی از ناسزا و هجوگویی و کلمات زشت،
 در شعر، خودداری می‌کرد و شعر و شاعری را
 وسیله کاسبی و تقرب به دستگاه خلفاء و
 پادشاهان قرار نمی‌داد و آنقدر با اراده و آزادمرد
 بود که هرگز از کسی تملق نگفت تا آنجا که
 شاهان «آل بویه» هر چه کوشیدند جایزه‌ای به
 وی دهند زیر بار نرفت و نپذیرفت و حتی
 «صله‌های» پدر خود را پس فرستاد.

دکتر زکی مبارک می‌گوید: «شریف رضی
 در جهان ادب با دشوارترین بدرفتاریها روبرو
 شد و اگر دیوان شعر او به زبان فرانسوی یا
 انگلیسی یا آلمانی بود اهل این زبانها، صدها
 کتاب پیرامون آن می‌نوشتند و دهها مجسمه
 برایش می‌ساختند.» (۱۶)

و گذشته از اینها، «شریف رضی» نویسنده‌ای بزرگ و توانا بود که در فنون نگارش پیشگام و یکه‌تاز بوده است و «ابواسحق صابی» (۳۸۴-۳۴۹هـ) از میان نامه‌های و کتابی به نام «الرسائل» گردآوری نموده است.

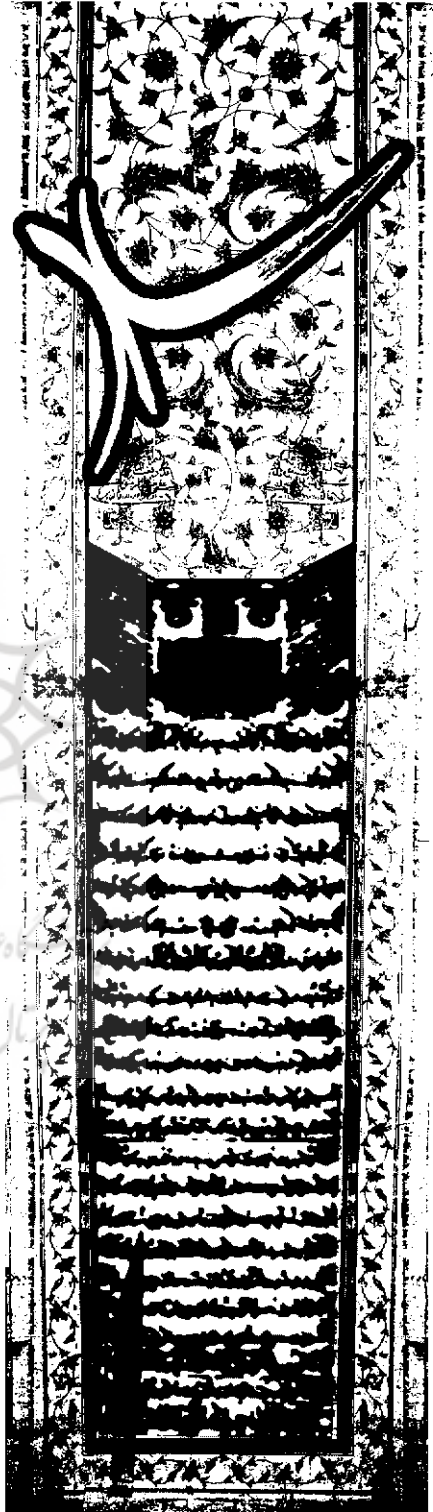
در واقع کمتر کسی مانند سید رضی، در زندگی موفق بوده و اگر او هیچ کاری انجام نمی‌داد جز همین سخنان برگزیده علی علیه السلام - نهج البلاغه - باز بزرگترین خدمت را به شیعه بلکه همهٔ مسلمین عرضه کرده بود.

مرگ «شریف رضی» جهان اسلام را عزادار ساخت و شعراء در مرثیهٔ او اشعار فراوانی سرودند و برادر فقیه و دانشمندش، «شریف مرتضی» - علم الهدی - از شدت اندوه و تأثر نتوانست در تشییع و دفنش شرکت جوید و به حرم مطهر امام هفتم «موسی بن جعفر» علیه السلام پناه برد تا اینکه در پایان روز، «فخر الملک» آمد و با خواهش و تمنا وی را به خانه‌اش بازگردانید.

تا کنون چندین کتاب پیرامون شخصیت «سیدرضی» نگارش یافته که از آن میان شش کتاب به زبان عربی، و یک کتاب به زبان فارسی را به نام «کاخ دلاویز» می‌توان نام برد. (۱۷)

نهج البلاغه چگونه تألیف شد؟

«سیدرضی» که از دانشمندان بزرگ نیمهٔ دوم قرن چهارم به شمار می‌رود در عصر گسترش و شکوفایی دانش و فرهنگ اسلامی بسر می‌برده است، عصری که از حیث منابع سرشار فرهنگ اسلامی، و فراوانی و اهمیت کتابخانه‌های

عمومی و خصوصی، در تاریخ کم سابقه است. زیرا تا این زمان هنوز سرزمین‌های اسلامی مورد هجوم و حشیانه دشمنان قرار نگرفته بود و کتابخانه‌ها و کتب آن از حمله ویرانگر اقوامی چون مغول و مسیحیان اروپا مصون مانده بود.

و اینک به مهمترین کتابخانه‌های آن عصر - که می‌توانسته مرجع استفاده سید رضی در جمع آوری «نهج البلاغه» قرار گیرد - اشاره می‌کنیم:

۱- کتابخانه «دارالعلم» با ۸۰۰۰۰ (هشتاد هزار) نسخه که به برادرش سید مرتضی «علم الهدی» تعلق داشته است.

۲- کتابخانه عمومی «بیت الحکمة» که در سال «۳۸۱» هجری به دست ابونصر «شاپور بن اردشیر» وزیر بهاء الدوله دیلمی در یکی از محله‌های «کرخ» بغداد تأسیس گردید و از همان آغاز کار با بیش از ۱۰۰۰۰ (ده هزار) کتاب از کتب عربی و فارسی و چینی و هندی و رومی کار خود را شروع کرد و به تدریج از ثروتمندترین کتابخانه‌های بغداد گشت.

۳- کتابخانه عمومی «بیت الحکمة» که در زمان «هارون الرشید» تأسیس گردید و سایر خلفای عباسی خصوصاً مأمون در توسعه آن بسیار کوشیدند و علاوه بر جمع کتب عربی و اسلامی، در آن کتابهایی با ترجمه یا بدون ترجمه از زبانهای یونانی، سریانی، فارسی، هندی و مصری، فراوان وجود داشت.

۴- کتابخانه «قربطه» در سرزمین اندلس، تأسیس «حکم بن ناصر»، که از ۳۵۰ تا ۳۶۶

هجری در آن سرزمین حکومت می‌کرد همانند مأمون عباسی به دانش و دانشمندان اظهار علاقه می‌نمود و کسانی را برای تهیه و خرید کتاب به اطراف جهان می‌فرستاد و از همان آغاز برای این کتابخانه فهرست‌های موضوعی ترتیب داد. در این کتابخانه ۴۰۰۰۰۰ (چهارصد هزار) جلد کتاب بوده است.

۵- کتابخانه عمومی «خزانه الکتب» در مصر با ۱۶۰۰۰۰۰ (یک میلیون و ششصد هزار) جلد کتاب که با تدبیر و تشویق «یعقوب بن کلس» وزیر «العزیز بالله» دومین خلیفه فاطمی کمک شخص خلیفه تشکیل گردید.

و با این مقیاس و میزان می‌توان وسعت و حجم دیگر کتابخانه‌های عمومی را که در سایر شهرها و سرزمین‌های اسلامی وجود داشته، حدس زد.

تازه اینها غیر از کتابخانه‌های خصوصی و شخصی‌ای است که معمولاً دانشمندان برای استفاده خود تهیه می‌کرده‌اند، مانند:

۱- کتابخانه «صاحب بن عباد» که به اندازه ۴۰۰ (چهارصد) بار شتر بوده است و اگر برای هر شتر صد جلد کتاب در نظر بگیریم مجموعاً ۴۰۰۰۰ (چهل هزار) کتاب می‌شود.

۲- کتابخانه «ابن ابی برة» که تنها قسمتی از آن را کتابهایی به وزن سیصد رطل^(۱۸) تشکیل می‌داده که در کاغذهای مصری و چینی و خراسانی و... نگارش یافته‌اند.

و در این کتابخانه مدارک و نامه‌ها و عهدنامه‌هایی به خط حضرت علی و امام حسن

و امام حسین علیه السلام موجود بوده است.

قطعاً از نظر منابع و مدارک، امکانات فراوانی برای سید رضی - گردآورنده نهج البلاغه - وجود داشته که برای ما در این زمان میسر نیست زیرا در اثر گذشت زمان و حمله های بیرحمانه دشمنان، بسیاری از آن اسناد و مدارک نابود گشته است.

گویند: وقتی که هلاکوخان مغول وارد بغداد شد از کتابهای کتابخانه ها بر روی رود بغداد پلی ساخت که لشکریانش از آن عبور کنند و دستور داد کتابهای باقیمانده را در آتش سوزانند!

و نیز تاریخ نگاران نقل کرده اند: زمانی که اروپائیان، به سرزمین طرابلس شام - اکنون از شهرهای لبنان است - حمله کردند سه میلیون، کتاب را آتش زدند!

و حتی به علت درگیری های سیاسی و مذهبی و تهمت هایی که گاهی به رجال علم و فلسفه وارد می گردید بسیاری از کتابها توقیف و نابود گشت.

«سلطان محمود» غزنوی در نامه ای که به «القادر بالله» خلیفه عباسی به بغداد فرستاد چنین گزارش داد که: «در سال ۴۲۰ هجری پس از جنگ با فرقه های باطنیه، معتزله، رافضیه، شیعه، و اعدام گروهی از ایشان به قدر پنجاه بار شتر از کتابهای آنان را تغییر داده است و کتابهایی که درباره مرام و مذهب فلاسفه و معتزله و شیعه بوده، به دلیل بدعت بودن، همه را پای چوبه دار اعدایان سوزانیده است.»

با این حال آیا شما انتظار دارید تمام یا نیمی

از منابع و مدارکی که در اختیار سید رضی بوده بدست ما نیز رسیده باشد؟

با وجود اینها، تاکنون عده ای از دانشمندان با تحمل کوشش و رنج فراوان در صدد استخراج مدارک «نهج البلاغه» برآمده و در این زمینه کتابها و مقاله هایی نگاشته اند که سه کتاب زیر از مهمترین آنها است:

۱- «ماهو نهج البلاغه» نوشته سید «هبة الدین شهرستانی» که به فارسی نیز تحت عنوان «نهج البلاغه چیست؟» ترجمه شده است. (۱۹)

۲- «مدارک نهج البلاغه» تألیف «شیخ هادی کاشف الغطاء».

۳- «مصادر نهج البلاغه» نگارش محقق توانا سید «عبدالزهراء حسینی خطیب» و این کتاب بهترین و جامع ترین کتاب در موضوع خویش است. و ما در نگارش این رساله بیشتر از آن استفاده کرده ایم.

نهج البلاغه نه اولین و نه آخرین...

هر چند کتاب گرانبهای نهج البلاغه از جهت انتخاب و نظم و ترتیب مطالب بهترین کتاب از میان کتابهایی است که تا به حال پیرامون خطبه ها و کلمات علی علیه السلام نگارش یافته اما بایستی این حقیقت را نیز مورد توجه قرار داد که «نهج البلاغه» نخستین کتاب در این زمینه نیست همانطور که آخرین کتاب نیز نمی باشد.

دانشمند محقق، عبدالزهراء خطیب به غیر از نهج البلاغه «۴۶» کتاب دیگر را که به قلم دانشمندان شیعی و سنی در تدوین سخنان

علی علیه السلام نگارش یافته، با ذکر اسم نویسنده و تاریخ تألیف آن به طور مفصل نام می‌برد که ۲۲ کتابش پیش از تاریخ «نهج البلاغه» نوشته و نشر شده است.

اینک به پاره‌ای از آنها اشاره می‌کنیم:

۱- «خطیب امیرالمؤمنین علی المنابر...» (۲۰) نوشته زیدبن وهب جهنی. نویسنده این کتاب قبل از اسلام (در عصر جاهلیت) به دنیا آمد و در زمان دعوت پیامبر صلی الله علیه و آله مسلمان شد. اما به دیدار آن حضرت موفق نگردیده است. او از مسلمانان با عظمت و از سربازان فداکار لشکر علی علیه السلام بود و در سال ۹۶ هجری درگذشت.

وی نخستین مؤلف و گردآورنده سخنان علی علیه السلام است و قهراً آنچه را که خود از امیرالمؤمنین علیه السلام شنیده جمع آوری و ضبط نموده است.

۲- «خطیب امیرالمؤمنین»: نوشته «مسعدة بن صدقة عبدی» که از امام ششم و امام هفتم نیز روایاتی شنیده و نقل کرده و در زمینه احادیث و معارف شیعه کتابهایی نگاشته که یکی از آنها کتاب نامبرده، درباره سخنان علی علیه السلام است. دانشمند بزرگ، سیدهاشم بحرانی متوفای سال «۱۱۰۷» نسخه‌ای از آن را در دست داشته و در کتاب تفسیر خود: «تفسیر البرهان» مطالب فراوانی از آن نقل و استفاده کرده است.

۳- کتاب «الخطبة الزهراء» لامیرالمؤمنین علیه السلام: تألیف مورخ بزرگ شیعی «ابومخنف» متوفای سال «۱۷۵» هجری، این نویسنده مورد اعتماد علمای سنی نیز بوده و

افرادی مانند «طبری» و «ابن اثیر» رویدادهای تاریخی را از او نقل کرده‌اند.

۴- «خطب امیرالمؤمنین علیه السلام» نوشته سید بزرگوار حضرت «عبدالعظیم حسنی» که در علم و عمل و عدالت و پاکدامنی از مردان بزرگ خاندان رسالت به شمار می‌رود و محضر امام هفتم تا امام دهم را درک نموده و از آنها احادیث بسیاری شنیده و نقل کرده است، همانطور که خطبه‌ها و کلمات علی علیه السلام را با اسناد پیوسته و صحیح در کتاب مزبور آورده است.

۵- «مأة كلمة» لامیرالمؤمنین علی بن ابی طالب علیه السلام گردآوری و نگارش دانشمند معروف اسلامی «ابوعثمان جاحظ»، متوفای سال «۲۵۵» هجری. سیدرضی پاره‌ای از کلمات این کتاب را برگزیده و در «نهج البلاغه» ذکر کرده است.

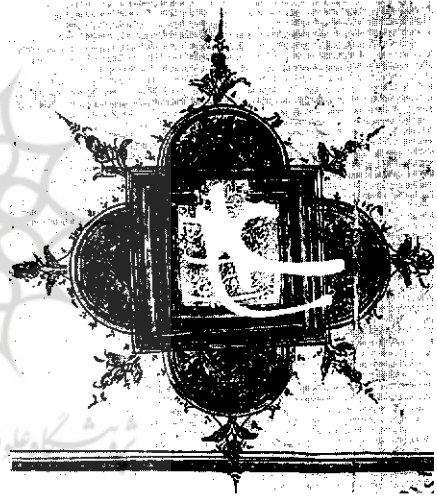
جاحظ به کتاب «مأة كلمة» سخت علاقمند بوده است.

«خوارزمی» در کتاب خود «المناقب» از «احمدبن ابی طاهر» دوست و رفیق نزدیک جاحظ چنین نقل می‌کند: زمانی جاحظ به ما گفت: «در میان سخنان علی علیه السلام صد کلمه» دیده می‌شود که هر کدامش با هزار کلمه جالب و زیبای عرب برابری می‌کند. سپس احمد می‌گوید: «من تا زمانی دراز از جاحظ تقاضا می‌کردم که: این صد کلمه را مدتی در اختیار من گذارد و یا برایم بخواند و او نیز هر بار وعده می‌داد ولی بخل می‌ورزید و خود را به غفلت و

فراموشکاری می‌زد تا آنکه در اواخر عمرش این «کلمات صدگانه» را بیرون آورد و به من داد.

دانشمندان اسلامی بعد از قرن چهارم در زمینه سخنان علی علیه السلام دهها کتاب مستقل نوشته‌اند و ما در اینجا به پاره‌ای از آنها اشاره می‌کنیم:

۱- «نثر اللتالی» نگارش «امین الاسلام» شیخ طبرسی «مفسر بزرگ شیعی»، (متوفای سال ۵۴۸)

این کتاب که به تاریخ «۱۳۱۲» هجری به چاپ رسیده، کلمات حضرت علی علیه السلام در آن به ترتیب «حرف الفباء» گردآوری شده است.

۲- «غرر الحکم و درر الکلم» نگارش «عبدالواحد آمدی».

از مقدمه این کتاب استفاده می‌شود که نگارنده به علت اینکه جاحظ از میان سخنان ارزشمند و فراوان علی علیه السلام فقط «صد کلمه» آن را انتخاب کرده و سایر کلمات آنحضرت را از نظر دور داشته است با تلاشی پیگیر قسمت

عمده سخنان کوتاه - کلمات قصار - امام را جمع‌آوری و سپس آنها را به ترتیب «الفباء» نگاشته است.

تا به حال چندین شرح و ترجمه بر این کتاب نوشته‌اند و هم اکنون با تیراژ بسیار در دسترس دانش‌پژوهان قرار دارد.

۳- «استخراج الوقایع المستقبله من کلام امیر المؤمنین علیه السلام» نگارش دانشمند فقیه شیخ جمال‌الدین «ابن فهد حلی» متوفای ۸۴۱ هجری. این کتاب درباره اسرار نهان و پیشگویی‌هایی است که «ابن فهد» از سخنان ایراد شده علی علیه السلام بعد از شهادت «عمار یاسر» استفاده نموده است.

۴- «الصحیفة العلویة و التحفة المرتضویة» نوشته عبدالله بن صالح سماهیجی بحرانی، (۲۱) (متوفای سال ۱۱۳۵ هجری) این کتاب مجموعه‌ای از دعا‌های علی علیه السلام است که از حیث مدرک و سند نزد مؤلف معتبر بوده و تا کنون چندین بار در ایران به چاپ رسیده است.

۵- هدی و نور من کلام امیر المؤمنین علی بن ابی‌طالب، تألیف شیخ «ثروت منصور هیکل» مصری.

این کتاب شامل ۷ بخش است بدین ترتیب:

۱- شناسایی خدا.

۲- توصیف آفریده‌های زمین و آسمان.

۳- بعثت پیغمبران.

۴- جلوگیری از بدعتها، یاد مرگ...

۵- نکوهش اهل تکبر.

۶- تلاش برای دنیا، نه دل بستگی به آن.

۷- کلماتی که به صورت شعر و نثر در زمینه‌های سفارش و اندرز، دعا و مناجات از آن حضرت به دست ما رسیده است. رئیس دانشگاه «الازهر» آن عصر، شیخ «محمد خضر حسین» نیز بر این کتاب مقدمه‌ای نگاشته است. (۲۲)

دستنویسهای نهج البلاغه

کتاب نفیس نهج البلاغه، از دیرباز مورد توجه و علاقه مخصوص مسلمانان بوده است و آنها از هر وسیله و طریقه ممکن در راه حفظ و نشر و استفاده از آن می‌کوشیده‌اند.

در حوزه‌های درسی بزرگ و کوچک کتاب پراچ نهج البلاغه مورد بحث و مطالعه قرار می‌گرفت، و شاگردان نزد اساتید خود آن را می‌خواندند و از آنان اجازه می‌گرفتند و بدان افتخار می‌کردند؛ آن دستخط‌ها که اجازه‌نامه رسمی استفاده از آن کتاب بوده است هم اکنون موجود است و در کتاب «مصادر نهج البلاغه» (۲۳) ۲۰ اجازه آمده است. بنابراین قبل از پیدایش صنعت چاپ، دست‌نویس‌های نهج البلاغه یکی از پرتیراژترین کتابها بوده است و خود این موضوع باعث آمد که تعداد زیادی از آن نسخه‌های خطی و گرانبها تا زمان مابقی بماند و زینت بخش کتابخانه‌ها باشد.

این نسخه‌ها مدرکی دیگر بر اصالت نهج البلاغه می‌باشد که در این کتاب به بعضی از آنها اشاره می‌شود:

۱- نسخه‌ای که به خط خود سید رضی نوشته شده و تا زمان ابن ابی الحدید شارح نهج البلاغه مورد استفاده قرار می‌گرفته است (۲۴) و او از این نسخه یاد می‌کند.

۲- کمال الدین میثم بحرانی در شرحی که بر نهج البلاغه نوشته است از نسخه‌ای که به خط مرحوم سید رضی بوده استفاده کرده است.

۳- روانشاد علامه امینی مؤلف کتاب نفیس «الغدیر» نقل می‌کند که نسخه‌ای از نهج البلاغه را نزد یکی از بزرگان نجف اشرف دیدم که بر آن اجازه خطی مرحوم سید مرتضی برای بعضی از شاگردانش نوشته شده بود، این کتاب را حاج نعمان اعظمی خرید.

۴- نسخه خطی نهج البلاغه در مدرسه نواب مشهد مقدس.

۵- نسخه‌ای در کتابخانه آقای محیط طباطبایی که تاریخ کتابت آن سال «۵۱۲» هجری می‌باشد.

۶- نسخه‌ای در کتابخانه مدرسه فاضل خان، مشهد، تاریخ نگارش آن «۵۴۴» هجری می‌باشد. این کتاب به کتابخانه آستان قدس رضوی منتقل شده است.

۷- نسخه‌ای در کتابخانه «موزه عراقی» بغداد شماره (۳۵۶) کتب خطی.

۸- نسخه‌ای به خط سید حسن بن محمد، در کتابخانه سید یزدی در نجف اشرف، تاریخ نگارش «۶۳۱» هجری.

۹- نسخه‌ای در کتابخانه آیت الله حکیم در

نجف اشرف. نگارش سید نجم الدین حسینی به تاریخ «۶۷۷» هجری.

۱۰- نسخه‌ای در کتابخانه طلمت پاشا در دارالکتب المصریه، شماره (۴۸۴۰) «ادب» نسخه بسیار جالب رنگین با تذهیب کاری.

۱۱- نسخه‌ای به خط خوشنویس مشهور «یاقوت مستعصمی» که هم اکنون در کتابخانه آستان قدس رضوی موجود است؛ تاریخ کتابت «۷۰۱» هجری.

۱۲- نسخه‌ای به خط یاقوت در کتابخانه مدرسه حسینی «موصل».

۱۳- نسخه‌ای در مخزن کتابخانه «موزه عراق» بغداد، به تاریخ ۱۰ رمضان «۷۰۴» هجری.

۱۴- نسخه دیگر در کتابخانه «موزه عراق» به تاریخ اواخر محرم «۷۶۷» هجری.

۱۵- نسخه‌ای در کتابخانه «موزه عراق»، به تاریخ ۵ شنبه ۲۶ محرم ۸۷۵

۱۶- نسخه‌ای در کتابخانه «موزه عراق»، به تاریخ آخر ماه ذیحجه سال ۱۱۰۳.

۱۷- نسخه‌ای در کتابخانه «کونکرس» واشنگتن در جلد طلاکاری مینیاتور به تاریخ «۱۰۹۰» هجری.

۱۸- نسخه‌ای در کتابخانه «ظاهریه» دمشق (۹۱۸هـ) شماره کتب خطی (۷۷۵).

۱۹- نسخه دیگر در ظاهریه دمشق (۱۰۷۷هـ).

۲۰- نسخه‌ای در کتابخانه تقوی (۱۰۱۳).

۲۱- نسخه‌ای در کتابخانه دکتر حسین علی محفوظ (۱۰۵۹). (۲۵)

برخی از کتابهایی که پیش از نهج البلاغه سخنان امام امیرالمؤمنین علیه السلام در آنها آمده است

نام کتاب / نام مؤلف

۱- خطب امیرالمؤمنین علیه السلام / ابوسلیمان زیدبن وهب

۲- خطب امیرالمؤمنین علیه السلام / مسعدة بن صدقة

۳- المخطبة الزهراء لامیرالمؤمنین علیه السلام / ابومخنف

۴- خطب امیرالمؤمنین علیه السلام / اسماعیل بن مهران

۵- خطب امیرالمؤمنین علیه السلام / سید عبدالعظیم الحسنی

۶- خطب علی علیه السلام / ابراهیم بن الحکم

۷- خطب امیرالمؤمنین علیه السلام / محمدبن عمر بن واقد

۸- خطب علی علیه السلام / نصر بن مزاحم

۹- خطب علی کرم الله وجهه / هشام بن محمد

۱۰- خطب علی و کتبه الی عماله / المدائنی

۱۱- خطب امیرالمؤمنین علیه السلام / صالح بن حماد

۱۲- مائة کلمة لامیرالمؤمنین علیه السلام / الجاحظ

۱۳- رسائل امیرالمؤمنین علیه السلام و اخباره و حروبه / ابراهیم بن هلال

۱۴- الخطب المعربات / ابراهیم ثقفی

۱۵- خطب امیرالمؤمنین علیه السلام / ابراهیم بن سلیمان

۱۶- خطب امیرالمؤمنین علیه السلام / قاضی نعمان

مصری

۱۷- خطب امیرالمؤمنین علیه السلام / عبدالعزیز بن

یحیی

۱۸- مواعظ علی علیه السلام / جلودی

۱۹- رسائل علی علیه السلام / جلودی

۲۰۔ کلام علیؑ / جلودی
۲۱۔ الملاحم / جلودی (۲۶)

۲۴۔ دعائم الاسلام

۲۵۔ دلائل الامامہ

۲۶۔ خصال صدوق

۲۷۔ السقیفہ

۲۸۔ صفات الشیعہ

۲۹۔ صد کلمہ جا حظ

۳۰۔ کتاب صفین

۳۱۔ صحیفۃ الرضا

۳۲۔ طبقات ابن سعد

۳۳۔ عیون اخبار الرضا

۳۴۔ علل الشراعیع

۳۵۔ عیون اخبار ابن قتیبہ

۳۶۔ غریب الحدیث

۳۷۔ الغارات

۳۸۔ الفاضل میرد

۳۹۔ قوت القلوب

۴۰۔ کافی

۴۱۔ کامل میرد

۴۲۔ کنز الفوائد کراچکی

۴۳۔ کتاب سلیم بن قیس

۴۴۔ معانی الاخبار

۴۵۔ مروج الذهب

۴۶۔ المسترشد فی الامامہ

۴۷۔ من لا یحضرہ الفقیہ

۴۸۔ المقنعہ

۴۹۔ مقاتل الطالبیین

۵۰۔ مصادقۃ الاخوان

۵۱۔ مهج الدعوات سید بن طاووس

۵۲۔ محاسن برقی.

فہرست مدارک نہج البلاغہ

فہرست برخی از کتابهایی کہ کلمات نہج البلاغہ در آنها موجود است:

۱۔ ارشاد مفید

۲۔ اخبار الطوال

۳۔ الامامہ و السیاسہ

۴۔ امالی مفید

۵۔ امالی صدوق

۶۔ امالی طوسی

۷۔ الامتاع و المؤمنہ

۸۔ اثبات الوصیہ

۹۔ اختصاص مفید

۱۰۔ امالی سید مرتضی

۱۱۔ اکمال الدین

۱۲۔ الفاضل میرد

۱۳۔ کتاب «الام» شافعی

۱۴۔ البیان و التبیین

۱۵۔ تفسیر القمی

۱۶۔ تاریخ طبری

۱۷۔ تہذیب شیخ طوسی

۱۸۔ ترجمہ تاریخ اعثم کوفی

۱۹۔ تفسیر المطالب

۲۰۔ تحف العقول

۲۱۔ توحید صدوق

۲۲۔ تفسیر عیاشی

۲۳۔ الجمل شیخ مفید

نہج البلاغہ

۸۸ شماره ۱۱۰۱

پی‌نوشت‌ها

- جملة دوم بر عکس.
- ۱۵- «جولات اسلامیه» نگارش محمد امین النواوی، صفحه ۹۹ تا ۱۰۴.
- ۱۶- «عبقریة الشریف الرضی»، جلد ۱، صفحه ۱۹.
- ۱۷- کتابی در شرح حال «سید رضی» در سلسله انتشارات کنگره هزاره نهج البلاغه به وسیله بنیاد نهج البلاغه منتشر شده است.
- ۱۸- رطل پیمانه‌ای بوده که اجناس را با آن وزن می‌کرده‌اند و کمترین رطل، رطل عراقی بوده، تقریباً معادل ۱۳۰ درهم، یعنی ۳۸۵ گرم، بنابر این سبب رطل می‌شود ۱۵۴ کیلو (غایة التعدیل صفحه ۹).
- ۱۹- این کتاب در سلسله انتشارات کنگره هزاره نهج البلاغه به وسیله بنیاد نهج البلاغه تجدید چاپ شده است.
- ۲۰- یعنی: «سخنرانیهای علی علیه السلام روی منبر...»
- ۲۱- وی اهل «سماهج» یکی از دهات «بحرین» است.
- ۲۲- در این زمینه تحقیقات وسیعتری توسط محققان دیگری انجام گرفته و تعداد بیشتری از کتابهایی که سخنان امیرالمؤمنین را گردآورده‌اند، جمع‌آوری شده و در سلسله انتشارات کنگره هزاره نهج البلاغه به وسیله بنیاد نهج البلاغه چاپ و منتشر شده است.
- ۲۳- ج ۱، ص ۲۴۰.
- ۲۴- شرح ابن ابی الحدید، جلد ۳، ص ۵۹۲.
- ۲۵- مصادر نهج البلاغه، ج ۱، ص ۲۳۸-۲۲۵.
- نام دستنویس‌های دیگری نیز جمع‌آوری شده که در رساله‌ای از سوی کنگره هزاره نهج البلاغه منتشر شده است.
- ۲۶- مصادر نهج البلاغه، ج ۱، ص ۳۸. در این باره رساله‌ی جداگانه‌ای در سلسله انتشارات کنگره هزاره نهج البلاغه منتشر شده است.
- ۱- مصادر نهج البلاغه، ج ۱، ص ۳۸.
- ۲- مصادر نهج البلاغه، ج ۱، ص ۳۸.
- ۳- مصادر نهج البلاغه، ج ۱، ص ۴۰.
- ۴- مصادر نهج البلاغه، ج ۱، ص ۴۰.
- ۵- مصادر نهج البلاغه، ج ۱، ص ۴۱.
- ۶- «نهج البلاغه» یعنی شیوة آشکار بلاغت.
- ۷- شرح نهج البلاغه «ابن ابی الحدید»، جلد ۱، مقدمه «محمد ابوالفضل ابراهیم»، ص ۷.
- ۸- مقدمه شرح نهج البلاغه عبده.
- ۹- جولات اسلامیه، ص ۹۸.
- ۱۰- «نظرات فی القرآن» تألیف محمد غزالی، ص ۱۵۴.
- ۱۱- عبقریة الشریف الرضی، ج ۱، ص ۲۹۶.
- ۱۲- «مأه کلمة من کلام الامام علی».
- ۱۳- ایجاز یعنی کوتاه و مختصرگویی و اطناب یعنی طولانی و به درازا سخن گفتن، که هر یک به جای خود نشانه بلاغت و مهارت سخنوری و نویسندگی است.
- ۱۴- جناس یا تجنیس در اصطلاح فن بدیع: آوردن دو کلمه که در لفظ شبیه و همجنس‌اند ولی در معنی مختلف هستند.
- ترصیع: در اصطلاح فن بدیع آن است که: دو مصراع یا دو جمله‌ای بیاورند که وزن و سجع کلماتش مطابق هم باشد مانند:
- هوا شد تیره و گریان بسان دیده‌وامق
زمین شد تازه و خندان بسان چهره عذرا
قلب و عکس: یعنی وارونه کردن و برگرداندن چیز یا مطلبی و در اصطلاح فن بدیع: لفظ مقدم را مؤخر و مؤخر را مقدم ذکر کردن مثل: «خداوند زنده‌را از مرده بیرون می‌آورد و مرده‌را از زنده» در جمله اول «زنده» بر «مرده» مقدم ذکر شده و در